

**KÓRKEM SHÍĠARMADA PSIXOLOGIZMNIŇ FUNKCIYASÍ
(A.SULTANOVTIŇ SHÍĠARMALARÍ MÍSAĠÍNDÁ)**

Baltabayeva Nursulu Koshkinbayevna – *erkin izleniwshi*

dilkamay@gmail.com

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

**ФУНКЦИЯ ПСИХОЛОГИЗМА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ
(НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ А. СУЛТАНОВА)**

Балтабаева Нурсулу Кошкинбаевна – *самостоятельный соискатель*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**THE FUNCTION OF PSYCHOLOGISM IN LITERARY WORKS
(ON THE EXAMPLE OF A. SULTANOV'S WORKS)**

Baltabayeva Nursulu Koshkinbayevna – *independent researcher*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: adabiy jarayon, janr, novella, nasr, g‘oya, tematika, kompozitsiya, syujet, badiiy psixologizm.

Rezyume. Maqolada badiiy adabiyotning fundamental xususiyatlaridan biri bo‘lgan badiiy psixologizm va uning asar poetikasidagi funksiyalari nazariy jihatdan tadqiq etilgan. Tadqiqotda taniqli qoraqalpoq yozuvchisi Alpibay Sultanovning “Kelinshek bola almağan hayal” (“Kelin bo‘la olmagan ayol”) va “Baxitsiz shaŋaraq” (“Baxtsiz oila”) asarlari asosiy obyekt sifatida olingan.

Ключевые слова: литературный процесс, жанр, новелла, проза, идея, тема, композиция, сюжет, художественный психологизм.

Резюме. В статье теоретически и аналитически исследуется художественный психологизм как одно из фундаментальных качеств художественной литературы, а также его функции в поэтике произведения. В качестве объекта исследования взяты повести известного каракалпакского писателя Алпысбая Султанова «Kelinshek bola almağan hayal» («Женщина, так и не ставшая невестой») и «Baxitsiz shaŋaraq» («Несчастливая семья»).

Key words: literary process, genre, novel, prose, idea, theme, composition, plot, artistic psychologism.

Summary. The article theoretically and analytically explores artistic psychologism, one of the fundamental characteristics of fiction, and its functions within the poetics of a literary work. The research focuses on the works of the famous Karakalpak writer Alpibay Sultanov, specifically "Kelinshek bola almağan hayal" ("The woman who could not become a bride") and "Baxitsiz shaŋaraq" ("The unhappy family").

Kirisiw. Ádebiyattanıw iliminde kórkem shıǵarmanıń qunlılıǵı tek ǵana syujet sıyıqlarınıń tartımlılıǵı menen emes, al ashılıp atırǵan insan xarakteriniń ishki dúnyası, ruwxıy izlenisleri hám emocionallıq jaǵdayınıń qanshelli tereń sáwlelengenı menen belgilenedi. Kórkem ádebiyat – bul adamtanıw ilimi. Sonıń ushın da qaharmannıń ruwxıy dúnyasındaǵı qubılıslardı, onıń ishqi terbelisleri menen sezimler evolyuciyasın ashıp beriwde psixologizm bas qural xızmetin atqaradı. Zamanagóy qaraqalpaq prozasında hayal-qızlar táǵdirin, jámiyetlik hám turmıslıq qarama-qarsılıqlardıń insan ruwxıylıǵına tásirin izertlew ádebiyattanıwdıń eń aktual máselelerinen biri bolıp qalmaqtı.

Ádebiyatlar talqılaw hám metodologiya. Kórkem psixologizm ataması hám onıń súwretlew formaları jáhán ádebiyattanıwında tiykarınan rus hám batis alımları tárepinen sistemalastrılǵan:

Lidiya Ginzburgtıń “Psixologiyalıq proza haqqında” miyneti kórkem psixologizm teoriyasın eń jetik tiykarlap bergen fundamental shıǵarma. Ginzburg onda qaharman xarakteriniń ishki hám sırtqı faktorlar tásirinde qalıplesiwin hám Lermontov, Tolstoy, Dostoevskiy shıǵarmalarındaǵı psixologiyalıq tallaw usılların ashıp beredi [1].

Baxtin Dostoevskiy romanları misalında “polifoniya” (kóp dawıslılıq) hám qaharmannıń ózi menen ishki sóylesiwin (dialogizm) analizleydi. Bul introspeksiya hám ishki monologlardı túsiniw ushın eń tiykarǵı derek esaplanadı [2].

Ózbek ádebiyatında psixologizm máseleleri roman janrıńıń rawajlanıwı hám jadid ádebiyatı kontekstinde

keńnen úyrenilgen. Matyakub Qoshjanovtıń “Ózbek romanlarında psixologiyalıq tallaw” kitabı Abdulla Qadiriý hám Sholpan shıǵarmalarındaǵı milliy psixologizm, qaharmanlardıń óz betinshe tábiyatı, iybeliligi hám ruwxıy keshirmeleri qalay kórkemlik penen sáwlelendirilgenin tallap bergen eń salmaqlı ilimiy miynetlerdiń biri [3].

Bahadır Karimovtıń “Ruwxıylıq álipbesi” kitabında Sholpan dóretiwshiligi, atap aytqanda, “Keshe hám kúndiz” romanındaǵı kórkem psixologizm, qaharmanlardıń (Miryogub, Razzoq sufıy) ruwxıy dúnyasındaǵı ózgerisler zamanagóy ádebiyattanıw kózqarasınan tereń tallanǵan [4].

Kórkem shıǵarmada psixologizm belgili bir ishki sistemaǵa iye bolıp, ol belgili bir quramlıq bólimler, yaǵnıy elementler arqalı qalıpleseı. Jazıwshı qaharmannıń abstrakt ruwxıy dúnyasın oqıwshı kóre alatuǵın hám seze alatuǵın dárejege keltiriw ushın áyne usı elementlerden paydalanadı.

Tiykarǵı bólim. Qaraqalpaq prozasında hayal-qızlar táǵdiri hám ashıqtan-ashıq ayılmaıtuǵın ishki qıyınshılıqlardı sáwlelendiriw Alpibay Sultanovtıń “Kelinshek bola almağan hayal” [5:108] shıǵarmasında psixologizm (qaharmanlardıń ruwxıy halatı, ishqi sezimleri hám dúnyasınıń kórkem súwretleniwi) ózine tán ózgeshelik penen ashıp berilgen:

Shıǵarmanıń eń úlken ruwxıy soqqısı joqarı kóterilip, shadıqlıq penen baslanıp atırǵan toy, bet asharshınıń jańlaǵan dawısı, aq jamılǵan jas kelinshek hám tawardıń ushındaǵı túyilgen pullar. Ekinshiden, baxıtlı demlerden shette qalǵan, ótmishte aldangán hám “kelinshek bolıp júzi ashılmaǵan” hayaldıń (Sharıǵıldıń) tereń qayǵısı. Úyde

sırtağı quwanışlı ashılıw dawısı esitilip turǵanda, Shárigúldiń eki qollap qulaǵın jawıp, ózin krovatqa taslap jatıwı – onıń sırtqı dúnyadan, óziniń baxıtsızlıǵın eske salatuǵın haqıyqatlıqtan qashıwǵa umtılwın bildiriwshi kúshli psixologiyalıq detal esaplanadı.

Jas bala Murattıń bergen sorawları psixologiyalıq tásir etiwshi qural xızmetin atqarǵan. Balanıń sabırsızlıǵı hám biyǵuna sorawları Shárigúldiń ishıq dúnyasındaǵı jaranı tırnawshı quralǵa aylanǵan. Bala hesh nársesge túsınbegen halda: “Apa, seniń de betińdi usınday etip ashtı ma?!...”, “Eger iyilip kelinshek bolmaǵan bolsań, men kimniń balasıman?” – dep soraydı. Jazıwshı Shárigúldiń bul waqıttaǵı ruwxıy awırmanlıǵın “jarasına duz sepken menen barabar boldı” dep tikkeley túsindiredi.

Ananıń perzentine ayta almaytuǵın sırtı (“kelinshek eteyin dep aldadı meni”) hám ishindegi nalası balanıń pák dawısı arqalı jáne kórinedi.

Shárigúldiń ótmishine kóz jiberiw (retrospekciya) arqalı onıń xarakter sıpatları ashıladı. Ol ógey ananıń qamaǵına túspeu ushın Nókiske qashıp kelgen, yaǵnıy óz táǵdirine ózi iye bolıwdı qálegen kúshli hayal. Biraq, Jalǵas penen ushırasqandaǵı onıń ruwxıy halatı “kózine ottay ıssı kóriniwi” oǵan bolǵan minnetdarshılıq hám isenim sezimin bildiredi. Sabaq waqtında 80 minut dawamında Jalǵastıń háreketlerin baqlap, biyhush bolıwı - jas qızdıń pák, kózsiz sezimin, erkek iynine súyeniw qálewın kórsetedi.

Tap usı úlken isenim menen baslanǵan qatnasıqtıń aqırı (araq, pivo alıp kelip “baxıttı belgilew”) onıń kelinshek bola almay, jámiyette “jasırın” islewine sebep bolǵan. Bul jerde pivo ishıp kórmegen qızdıń tazalıǵı menen Jalǵastıń sulıw sózler arqalı onı duzaqqa túsiriwdegi psixologiyalıq ayırmaslıǵı ayqın kórinedi.

Sırtta Jalǵasqa sálem berip, onıń qıyalın maqtap atırǵanda, Shárigúldiń ishindegi kek hám ókpe-giyne oyanadı. “Adam jasasa jasay beredi eken-aw, kúyewi súymese de... xojalıq bolıp otıra beretuǵına hayran qalasań!”. Bul jerde Shárigúl ózin qorlanǵan sezinedi. Sebebi, Jalǵastıń nızamlı hayalı (Murattı ǵarǵaytuǵını, jaman qıyal) jámiyet aldında abıraylı, “júzi ashılǵan”, al ózi bolsa sulıw, jaqsı bolsa da kóleńkede qalıwǵa májbúr. “Beti ashılǵan nasharlardıń da ármanı bar ma bul dúnyada?!...” degen ishki monologı - onıń jámiyetlik statusına, hayallıq baxtına bolǵan tereń saǵınıshın hám ármanın bildiredi.

Shıǵarmadaǵı psixologizm ishki monologlar, perzentlik sezimi menen analıq baxıtsızlıqtıń soqlıǵısıwı arqalı berilgen. Shárigúl – tek ǵana aldınǵan hayal emes, ol óz sezimleriniń qurbanı bolǵan, biraq soǵan qaramastan balası ushın jasap atırǵan, ishki dúnyası qarama-qarsılıqlarǵa tolı dramalıq xarakter.

Endi shıǵarmanıń eń kulminaciyalıq hám tragediyalıq bólimi beriledi. Bul jerde psixologizm tek ǵana ishki dúnyanı sáwlelendirip qoymastan, syujettiń rawajlanıwın, xarakterlerdiń ózgeriwın hám ideyalıq maqsetti ashıp beriwı tiykarǵı kórkemlik xızmetti atqaradı.

Jazıwshınıń psixologiyalıq súwretlew usılları hám olardıń kórkemlik xızmetleri tómendegilerden ibarat.

“Mákkarlıq” hám “Biyǵınalıq” kontrastı Jalǵastıń Shárigúldi óz duzaǵına túsiriw procesinde júdá tereń psixologiyalıq detallar arqalı berilgen. Ol qızdıń kózinshe “jaǵımlı hawaz benen qosıq aytadı” ómiriniń qıyınshılıqların aytıp, qızdıń ayawshılıq sezimlerin oyatadı.

Jazıwshı bul jerde oqıwshıda Jalǵasqa qarata jerkenish, al Shárigúlge qarata qorǵaw sezimin oyatadı. Jalǵastıń

aytqan tostları (“Adam adamǵa isenip jasaydı, onıń ishki jaman niyeti menen sırtqı jasalma mártligi ortasındaǵı psixologiyalıq eki júzlilikti kórsetip beriwge xızmet etken. Shárigúldiń más bolıwı, denesiniń bosasıwı hám Jalǵastıń háreketlerine tıyım salıwı fiziologiyalıq emes, ruwxıy haldan shıǵıw sıpatında súwretlengen.

Bul jerde Shárigúldiń ayıpsız ekenligi, onıń isenimi hám pákligi hiylekerlik qurbanı bolǵanlıǵı psixologiyalıq jaqtan dálillenedi. “Negedur qarsılıq kórsete almadı” degen gáp qızdıń oǵan bolǵan iseniminiń hám ishıwshılıq zorlıǵınıń ruwxıy tásirini ekenligin ańlatadı.

Waqıyadan soń Jalǵastıń bir hápte kórinbey ketiwi – bul da psixologiyalıq esap-sanaq. Ol qızdıń ashıwı basılıwın, jaǵdayǵa kóniwın kútedi. Shárigúldiń “Endi Jalǵasqa jipsiz baylanıp qalǵan edi” hám “Bolatuǵın is bolıp ketkennen keyin qızdıń kóniwden basqa ilajı da joq edi” degen qıyalı – dástúriy jámiyettegi hayal-qızlardıń “namıs” sezimi aldındaǵı biysharalıǵın, qorǵansızlıǵın bildiredi. Jalǵastıń úyleneyin dep “atalıq parızların” sıltaw etiwı bolsa, qızdı úmit penen islewge májbúr etken psixologiyalıq manipulyaciya xızmetin atqaradı.

Aradan bes jıl ótip, Jalǵas óz balasın (úlken hayalınan tuwılǵan) úylendirip, Shárigúldiń kóz aldında toy ótkerip atırǵan tünde, úyge más bolıp keliwi shıǵarmanıń eń kúshli psixologiyalıq noqatı. Jalǵas Shárigúldi kóleńkede qaldırıp, óz ómirin “gúrkirep” jasap atır, biraq tún ishinde báribir Shárigúldiń bosaǵasına zorǵa súyrelip keledi. Murattıń anası menen tünde kiyatırǵan ákesiniń júzine jaltaqlap qarawı – baladaǵı ishki irkiliwın, túsınbewshilikti hám ruwxıy qısılwıdı sáwlelendiredi. Shárigúldiń “Oǵan qay jerde bolsa da, bul úyge kele beriwı múmkin... Sebebi, ol seniń ákeń, balam!” - dep aytıwı onıń táǵdirge tolıq boysınǵanın, biraq isindegi qayǵı menen ayanıshtıń birigip ketken quramalı ruwxıy halın ashıp beredi.

Bul jerde psixologizm tómendegi kórkemlik xızmetlerdi tabıslı atqarǵan:

Jalǵastıń egoist, hiylekerli obrazı hám Shárigúldiń pák, iseniwshi obrazı tolıq ashıp berilgen. Jámiyettegi hayal-qızlardıń májbúriy tańlawları, erkeklerdiń juwapkershiliksizligi hám “jasırın ómir” qurbanlarınıń ishki azabın oqıwshıǵa tásirli etip jetkeriwge xızmet etken.

Shıǵarmada psixologizm tek ǵana fonlı bezew emes, al qaharmanlardıń ishki tábiyatın ashıwshı tiykarǵı kórkem qural xızmetin atqarǵan. Jazıwshı Shárigúl obrazında isenimsizlik, maqtanish hám tragediyalıq shıdamlılıq koncepciyasın jaratqan bolsa, Jalǵas obrazında sırtqı mártlik penen ishki egoistlik manipulyaciya kontrastın sheberlik penen ashıp bergen.

Shıǵarmada psixologizminiń tikkeley (ishki monologlar) hám jasırın (psixologiyalıq detallar) usılları óz ara tıǵız baylanısqa. Shárigúldiń sırtqı quwanışlı bet ashar dawısınan qashıp, qulaǵın jawıp jatıwı – onıń jámiyetlik statusına hám hayallıq namısına bolǵan ishki qıyınshılıǵın sáwlelendiretuǵın eń ótkir psixologiyalıq detal esaplanadı.

Novella zamanagóy qaraqalpaq prozasında hayal-qızlardıń qorǵansızlıǵın, erkeklerdiń juwapkershiliksizligin hám “jipsiz baylanıs” (kónligiw) psixologiyasın real túrde kórsetedi. Shıǵarma aqırında balanıń (Murattıń) jaltaqlap qalıwı – bul ruwxıy tragediyanıń áwladlar táǵdirine tiygizetuǵın úlken tásirin bildiretuǵın eń joqarı psixologiyalıq noqat bolıp tabıladı.

Demek kórkem psixologizm – bul jazıwshınıń qaharmanlardıń ishki dúnyası, ruwxıy jaǵdayları, sezimleri

hám oy-pikirlerin shıǵarmada arnawlı kórkem qurallar járdeminde súwretley alıw sheberligi. Shıǵarmada psixologizm tek ǵana qaharmanın keypiyatın kórsetiw emes, al shıǵarma ideyasın ashıw hám syujet sıyıqların háreketke keltiriw ushın xızmet etetuǵın eń áhmiyetli elementlerden biri bolıp esaplanadı.

Alpısbay Sultanovtıń qálemine tiyisli “Baxıtsız shańaraq” [6:69] novellası da qaraqalpaq prozasında ıqsham janr sheńberinde tereń insaniylik tragediyalardı hám ruwxıy azapları ashıp bergen kóp qırılı shıǵarmalardıń biri bolıp esaplanadı. “Baxıtsız shańaraq” atamasınıń ózi-aq shıǵarmada tınıshlıq emes, al psixologiyalıq dramatism jetekshi ekenligin kórsetedi. Jazıwshı hárbir qaharmandı óz qayǵısı, ishki “men”i menen jalǵız qaldıradı. Olar óz ishki keshirmelerin sırtqı dúnyaǵa ashıq kórsetpeydi, kerisinshe, sezimlerde ishke jutıw – qaharmanlardıń ishki dúnyasındaǵı dinamikanı jáne de kúsheytedi.

Shıǵarma baslanıwınan-aq, qaharmanın sociallıq hám shańaraqlıq ortalıq penen psixologiyalıq sáykes emesligi kórinedi. “Áwladımızda kórkem ónerge qızıqqan birde-bir adam bolmaǵan” – bul detal qaharmanın ishindeǵı talant sırtqı ortalıq yamasa tárbiya jemisi emes, al onıń tábiyatı hám tuwma umtılsı ekenligin kórsetedi. Ata-ananıń ajırasıwı hám Mehribanlıq úyi ortalıǵı qaharmanda kúshli jalǵızlıq hám ruwxıy boslıqtı júzege keltirgen. Súwretlew óneri menen shuǵıllanıwı bul boslıqtı toltırıw, sırtqı dúnyadaǵı suwıqlıqtan qashıp, óziniń gózzal hám reńli dúnyasın jaratıw quralı sıpatında kórinedi.

Bala oqıtıwshınıń sırtqı kórinisin hesh qanday jasırın, ádepsiz niyetlersiz, tek bar gózzallıǵı hám sol qálpinde – “qanday kórgen bolsa, sol halatında” súwretleydi. Xudojnik ushın dene hám kiyim tek sıyıqlar obyektı esaplanadı. Direktor hám mektep ortalıǵı bolsa bul súwretke sociallıq, ádep-ikramlılıq hám subyektiv úlgi menen qaraydı. Direktordıń “jaslıq eteseń” degen ǵapınıń astarlı mánisin bala uzaq waqıt túsınbeydi, sebebi onıń qálbinde úlkenlerge tán bolǵan sezim ele qalıpspegen edi.

Shıǵarma dawamında oqıtıwshı menen sóylesiw qaharmanın ruwxıy dúnyasındaǵı sezimlerin hám náziklikti jáne bir márte ashıp beredi. “Bul salǵan súwrettiń barıp turǵan naturalizm” degen ustazınıń bul bahası jas xudojniktiń ishki dúnyasında túsınbewshilik hám awırıw oyatadı. Onıń “Onda bul súwretti jırtıp taslayman!” degen keskin reakciyası – onıń dóretiwshilikke qanshelli qatań qatnas jasaytuǵının, hárbir sızilǵan sıyıǵı onıń júrek bólegi ekenligin kórsetedi.

“Men biraz ózimdi basıp alıp, úndemedim. Basqa sóylemedim” – Bul únsizlik ádebıyattanıwda “jasırın psixologizm” delinedi. Qaharman sırtqı tárepten moyınsıp, úndemey turǵanday kórinse de, onıń ishinde ózin ańlaw, “Naturalizm ne?” degen soraw átirapında úlken ishki rawajlanıw procesi baslanadı. Ustazdıń oǵan bergen xoshameti bolsa onıń ruwxın sıdırmay, kerisinshe, alǵa umtılwına tiykar boladı.

Tashkenttegi joqarı oqıw ornına kiriwden keyingi jaǵday avtor tárepinen júdá gózzal ekspressivlik-psixologiyalıq detallar menen súwretlengen. “Quwanışlarım sheksiz edi, ayaǵım jerge tiymesten, qustay qanat qaǵıp, ózimdi ushıp júrgendey sezer edim”.

Bul tek ǵana quwanış emes. Bul Mehribanlıq úyinde ósken, balalıǵında jalǵızlıqtı sezingen insannıń óz ómir jolın tapqanı, óziniń tán alınǵanın sezgenligi ushın qálbinde

oyanǵan sheksiz ruwxıy kóterińki jaǵdayı bolıp esaplanadı. Bul onıń ómirindegi psixologiyalıq burılıs noqatı. Shıǵarmanıń eń shıńı hám filosofiyalıq bólegi onıń sońǵı ǵaplarında sáwlelenedi. “Aynalamdaǵı zatlarǵa, adamlarǵa qatnasım da ózgerip, waqıyalardı obrazlar arqalı kóriw qábileti payda bola basladı” – bul psixologiyada profesional ózgeris delinedi. Qaharman endi ápiwayı adam emes, ol endi xudojnikke aylandı. Eger ol burın dúnyanı tek vizual, “naturalistlik” jaǵdayda kórip, qanday bolsa solay sızǵan bolsa (balalıǵındaǵı muǵallım waqıyasın esleń), endi ol waqıyalardıń ishki mánisin, filosofıyasın hám psixologiyalıq mánisin kóre baslaydı. Adamlar hám buyımlar onıń názerinde ápiwayı dene emes, al belgili bir keypiyat, belgi hám simbolikalıq obrazlarǵa aylanadı. Shıǵarmanıń kulminaciyalıq shıńı júz beredi hám waqıyalar kútilmegen tárepke ózgeredi.

“Ustaz sóz basladı:

– Sen sizlerdi “naturshica keledi” dep eskertken edim. Aytqanıwız bolmadı, ol ayazlap qalıptı, bul qız professional naturshica emes. Sabaqlarımızda úzilis bolmasın dep, iltimas etip, razılıǵın aldıq. Onı uyaltpań, oǵan soraw da bermeń, sabaq dawamında tek súwret salıw menen shuǵıllanasız. Túsiniكلي me?”

– Awa! - dedik hám memiz bir awızdan [6:71].

“Hámme bolajaq súwretshiler dem almay qaldı” – bul máwritte auditoriyada sap estetikalıq zayıqlanıw húkim súredi. Qızdıń aq kiyimde payda bolıwı hám onıń kelbeti studentler sanasında jamanlıq emes, bálkim ilahiy bir obraz – “aq mramordan jaratılǵan Venera” sıpatında qabil etiledi. Ishki tınıshlıq - dóretiwshilik qıyalınıń eń joqarı shıńı. Saxnanıń qásiyetliliǵı hám tınıshlıq bir studenttiń qopal buyırǵı (“Aq kiyimińizdi sheshiń!”) menen buzıladı.

Professional bolmaǵan qızdıń ishki keshirmeleri onıń ish-háreketleri hám kiyimi menen baylanıslı detallar arqalı ashıq psixologizm usılında kórsetilgen. Qız dáslep ózin qorǵaw hám uyalıwdı jeńiw ushın auditoriyadan betin burıp, tóbege tigiledi. Bul onıń sırtqı dúnyadan ajıralıwǵa bolǵan ruwxıy urınıwı bolıp tabıladı.

“Jipek janıwar jáne de sırganap...” sózi júdá áhmiyetli detal. Bul jerde kiyim tek ǵana gezleme emes, qızdıń namısı, uyalshaqlıǵı hám ishki dúnyasın sırtqı basımnan saqlap turǵan simbolikalıq belgi bolıp esaplanadı. Túyinniń sheshiliwı – qızdıń ruwxıy qorǵawsız qalıwı, onıń ishki dúnyasınıń pútkilley sınawın kórsetedi. Onıń “solqıldap jılap jiberiwi” hám saxnadan qashıp ketiwi – bul ruwxıy jarılıwdıń kórinisi bolıp tabıladı.

Bas qaharman waqıyalardı artqı qatardan, biraz aralıqtan baqlaydı. Bul aralıq oǵan waqıyaǵa qalıs hám tereńirek psixologiyalıq baha beriw imkaniyatın beredi. “Bilmedim, bálkim naturshicaǵa qoyılıp atırǵan talaplar durıs shıǵar...” Qaharmanın ishinde eki qádiriyat soqlıǵısa: bir tárepten kórkem óner nızam-qaǵıydaları (naturshica talapları), ekinshi tárepten adamgershilik, ustazdıń eskertiwi hám qızǵa degen ayanış sezimi. Ol alamanıń keypiyatına qosılmaıdı, onıń miyinde tayarlıq hám ishki monolog ótedi.

Shıǵarma dawamında kórkem ónerdi páklik, gózzallıq hám Venera dep bilgen studentler (deneli jigitle) menen onı tek materiallıq jalańashlıq dep qabil etken “awızı bos” studentler arasındaǵı qarama-qarsılıq fizikalıq tóbeleske kóshedi. Avtor kórkem psixologizm arqalı gózzallıq ayaq astı etilgen jerde tártip te, dóretiwshilik te sınawın dálilleydi. Bunnan keyin shıǵarma qaharmanı hám “na-

turshica” qız ortasında júz bergen dialog waqıyalardı ele de ayqınlastradı.

“– Qayaqta oqıysız?

– Hesh jerde oqımayman. Usı instituttıń “drama hám kinoaktyorlıq” bólimine hújjet tapsırıp, ekinshi márte jıǵıldım.

– Neshinshi trolleybusqa minbekshisiz?

– Minbeymen.

– Nege?

– Janımda pulım qalmaptı. Úyge jayaw baraman...

– Meyli, men sizge joldas bolıp barsam?

– Maǵan joldas kerek emes. Sabaqlarınıızdan qalmań, kete berıń.

– Siziń kóz jasınızdı kórip, taslap kete almayman ǵoy.

– Nege bunshellı mehibansız, jetim óskensiz be?

– Awa, anam ákem menen men kishkene waqtımda ajırasıp ketken. Sonnan keyin men Mehribanlıq úyinde...

– Exhe, qıynshılıq kórgen ekensiz.

– Áy, soramań...

– Nesin sorayman? Meniń ómirim de soǵan uqsas. Men tiri jetimmen... Jaqsı bolıptı, siz institutqa kirgen ekensiz. Baxtıńız bar eken. – Quday qálese, siz de ele kirip ketesiz.

– Áy, qáydem...

– Jaqsı tayarlanıp, kóbirek kitap oqıw kerek. Qıyn emes ǵoy” [6:73-74].

Bul úzindi novellanıń psixologiyalıq burılıs noqatlarınan biri bolıp, onda qaharmanlardıń ishki dúnyası dramalıq hám emocionallıq boyawlarda ashıp berilgen. Aldıńǵı waqtta kórkem óner dárgayında ayanishlı tárizde jalańashlangan, namısı ayaq astı etilgen qız endi pútkilley basqa – turmıslıq, hám sociallıq qıynshılıqlar iyrimindegi kishipeyil, iybeli qız hám pidayı perzent kórinisinde kórsetiledi. Shıǵarmada qızdıń shańaraqlıq sharayatı hám onıń bul qıynshılıqlar aldındaǵı ruwxıy jaǵdayı dialoglar arqalı júdá anıq berilgen.

“Sipsekeshlik etip júrmen...” – Kúni keshe ǵana auditoriyada studentler ushın gózzallıq qudayı (Venera) bolıp kóringen qız búgin tirishilik hám anası keselligi sebepli eń awır hám tómen esaplangan miynetke de tayar. Bul onıń ruwxıy kúshinen hám juwapkershiliginen dárek beredi.

Qızdıń “Aptekadan qarızǵa sorayman... Júdá jaqsı hayal, yaq demegen” dep aytıwı onıń sharasızlıǵın, sonıń menen birge adamlardıń jaqsılıǵına isenetuǵın biyǵuna, ashıq kewil iyesi ekenin kórsetedi.

Dialogta qızdıń eń joqarı ruwxıy ózgesheligi – onıń pútkilley hadallıǵı hám hújdanınıń pákligi kórinedi:

“– Apama qalayınsha ótirik aytaman?”. Bul gáp qız xarakteriniń ózegin ashıp beredi. Ol ómiriniń eń awır hám ilajsız waqıtlarında da (anası awır kesel, ózinde pul joq) ótirik sóylewdi, birewdiń pulın sorawsız jumsawdı ózine maqul kórmeydi. Bas qaharmanıń (súwretshiniń) is-háreketlerinde de úlken psixologiyalıq ózgeris baqlanadı. Ol endi qızǵa tek ǵana kórkem óner obyektı, sızılıwı kerek bolǵan “natura” sıpatında qaramaydı. Onda qızdıń tragediyasın kórgennen keyin adamgershilik hám járdem beriw sezimi oyanadı. Keshe alǵan stipendiyasın hesh ekilenbesten qızdıń dárilerine jumsawı – qaharmanıń adamgershiligi hám qızdıń dártı onıń júregine lárzege keltirgeninen dárek beredi. Xudojnik student auditoriyadaǵı turpayı studentlerden ózgeshe túrde qızdıń abırayın hám shańaraǵın qorǵawǵa umtıladı.

Shıǵarmadaǵı “biyshara kesel ananıń ıssılıǵı kóterilip, qattı qıynalıp atırǵan eken” degen súwretleniw waqıyalardıń rawajlanıwındaǵı psixologiyalıq qıynshılıqtı (dramatizmdı) jáne de kúsheytedi. Jazıwshı usı dialog arqalı eki qaharman arasında ruwxıy jaqınlıq kópirlerin quradı. Alamanda ayaq astı etilgen gózzallıq (qız) hám sol ayaq astı etiwdi awırıw menen baqlaǵan dóretiwshi (jigit) endi real turmıstıń qıynshılıqları fonında bir-birin insan sıpatında qaytadan tabadı. Bul waqıya shıǵarmadaǵı “Baxıtsız shańaraq” dramasınıń tamirlarin tereńirek ańlawǵa xızmet etedi.

“Biziń ruwxıy dúnyamız jaqın eken” – Ana jigittiń súwretshiligin esitip, oǵan birden jaqınlıq sezedi. Bul ápiwayı kásiplik qızıǵıwshılıq emes, al turmıstı gúl júzlilik penen qabıl etetuǵın, názik júrek iyeleriniń bir-birin aralıqtan turıp túsiniwi esaplanadı. “Máńgi iz qaldıratuǵın kásip...” – Nawqas hám jarlı jaǵdayda jatırǵan ananıń tilinen shıqqan bul sózler onıń mádeniy dárejesi, dúnyaqarasınıń qanshelli joqarı ekenin kórsetedi. Ol kúndelikli tirishilik táshwishlerinen sharshaǵan bolsa da, ishindegi estetikalıq gózzallıq jámlengen.

“Anam nemec qızı edi. Meni dúnya ádebiyatı úlğileri tiykarında tárbiyaladı” – bul júdá áhmiyetli detal. Mehriǵıldıń auditoriyada ne sebepten kútilmegende “Venera” sıyaqlı ilahiy gózzallıqta, batıslıq erkinlik hám ullılıqta kóringenini hám sonıń menen birge ondaǵı joqarı ándiyshe mine usı genetikalıq hám tárbiyalıq tamırǵa barıp taqaladı. Bul shańaraqtıń ruwxıy ortalıǵı átiraptaǵı ápiwayı reallıqtan ádewir joqarı bolǵan.

Ananıń jaslıǵında aktrisa bolıwdı qálewi, biraq oǵan erise almaǵanı – ondaǵı ámelge aspaǵan dóretiwshiliktiń ishki ókinishke aylanganın kórsetedi.

“Atam anamdı taslap ketkennen keyin, erkeklerge bolǵan jek kóriwshilik kewlimde kóp waqtqa shekem ornalasıp alıp ketpey júrdi. Olar bir sóz aytsa, ashıwım qozıp, jaman kórinisip tikenekenip alatuǵın boldım” [6:76].

Bul moyınlaw arqalı avtor hayal táǵdirindegi psixologiyalıq jaraqatın kórsetedi. Eń jaman tárepi – bul ruwxıy jaraqat shıńjır tárizde keyingi áwladqa da ótken. Itibar berseńiz, shıǵarma basında bas qaharman jigit te “Men tuwılǵannan keyin anam menen ákemniń juldızları jaraspay, ákem bizlerdi taslap ketken” degen edi. Yaǵnıy, novelladaǵı qaharmanlardıń barlıǵı – áke mehrinen ayırılǵan shańaraq wákileri.

Shıǵarma kompoziciyasında jáne bir waqıya ananıń táǵdirine baylanıslı sóz etiledi. Jazıwshı bul arqalı shıǵarmanıń psixologiyalıq tásirshenligin arttırǵan.

Ana óz ómir jolın balası yáki jaqınınday bolıp qalǵan bolajaq xudojnikke “qospay-jasırmay”, “janın qıynap-qıynap” aytıp beredi. Bul ápiwayı eske túsiriwler bayanı emes, al ómiriniń sońǵı basqıshlarında bar haqıyqattı aytıp, ishki dúnyasın bosatıw, yaǵnıy ruwxıy tazarıw zárúrligi. Ol óz táǵdiri arqalı dóretiwshi jigitti turmıstıń ayawsız soqqılarınan eskertpekshi, naturshilik artındaǵı awır sociallıq hám ruwxıy júkti túsindirmekshi boladı.

Mehriǵıldıń asxanadan shıqqay, hámme gápti esitiwi hám sońınan esikti “tars ettirip” jawıp alıwı – onıń kúshli ruwxıy lárzege túskeninen dárek beredi.

Qız anasınıń ótmishinen ruwxıy eziledi. Jámiyette naturshica hayallarǵa bolǵan nadurıs kózqaras, shańaraqtıń materiallıq jetispewshiligi onıń jas júregine awır batqan. Onıń “Bul shańaraqtan baxıt tappaysań. Bul baxıtsız

shańaraq...” – degen qıshqırında jaslıqqa tán bolğan búlginshilik hám sonıń menen birge ilajsızlıq bar. Ol xudojnıktı quwıp jiberiw arqalı tiykarınan óz shańaraǵınıń awır sırların, óziniń ázziligin sırtqı dúnyadan qorǵawdı gózleydi. Dáslep tek ǵana baqlawshı hám dóretiwshi sıpatında kelgen jigit waqıyaların rawajlanıwında pútkilley basqa adamǵa aylanadı. Ol úyden ketpeydi. Esik artındaǵı jılaw onıń qálbindegi dóretiwshilik sezimdi jámiyetlik hám adamgershilik juwapkershilikke aylandıradı. “Men de olardıń táǵdırine juwapkermen” degen ishki monolog xudojnıktıń ruwxıy jetikligin kórsetedi. Ol ózin shańaraqtıń joǵalıp ketken tayanışı – “etikshi” (ata) ornına qoya baslaydı. Bul tek ǵana ayanış emes, al jedel tilekleslik hám qaharmanlıq sezim.

Shıǵarmada keltirilgen kútilmegen juwmaq insan ruwxıy dúnyasınıń eń názik táreplerin ashıp beredi. Ondaǵı tiykarǵı filosofıyalıq-psixologiyalıq juwmaq sonnan ibarat: Insan basqalardıń dártin tereń seziniw hám ol ushın juwapkershilikti óz moyınına alıw arqalı haqıyqıy shaxsqı hám haqıyqıy dóretiwshige aylanadı.

Xudojnik qızdıń gózzallıǵın hám pákligin kóriw menen birge, onıń shańaraqlıq tragediyasını da túsiniw jetedi. Bul úydegi awırwıw jigitti ápiwayı súwretshi xudojnıkten turmıstı túsiniwshi, qorǵawshı hám qutqarıwshı adamǵa aylandıradı. Shıǵarma adamgershilik, miyrim-shápáát hám táǵdir soqqılarına qarsı birgelikte gúresiw ideyasın alǵa qoyǵan.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, jazıwshı Alpısbay Sultanov óz shıǵarmalarında qaharman xarakterin ashıp beriwde hám waqıyalar tásirin kúsheytıwde kórkem psixologizm elementlerinen sheber paydalanǵanın kóriwge boladı. Avtor personajlardıń tek ǵana sırtqı háreketlerin yamasa sociallıq statusın súwretlep qoymastan, al olardıń ishki monologların, ruwxıy tolǵanısların hám psixologiyalıq evolyuciyların dinamikalıq rawajlanıwda kórsete alǵan. Shıǵarmalardaǵı kórkem psixologizm personajlar xarakterindegi motivaciyanı hám jeke qásiyetlerdi sáwlelendiriwshi tiykarǵı kórkem qurallardıń biri sıpatında xızmet etedi. Bul bolsa, jazıwshı prozasınıń estetikalıq tásir sheńberin keńeytip, oqıwshıda qaharmanlar menen birge ruwxıy tereń sezimlerde oyatıwǵa imkaniyat jaratadı.

Ádebiyatlar

1. Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. – Ленинград: «Художественная литература», 1977.
2. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва: «Художественная литература», 1972.
3. Qo‘shjonov M. O‘zbek romanlarida psixologik tahlil. – Toshkent: «Fan», 1975.
4. Karimov B. Ruhıyat alifbosi. – Toshkent: «G‘afur G‘ulom» nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.
5. Султанов А. Новеллалар. – Нөкис: «Билим», 2008.
6. Qoraqalpoq zamonaviy nasri antologiyasi. – Toshkent: «O‘zbekiston», 2022.